

WSTĘP

W ostatnich latach można zauważyć szczególne zainteresowanie socjologów wizualnością. Nie tylko badają oni różne aspekty związane z istnieniem obrazów, ale także za ich pomocą próbują komunikować wyniki swoich badań. Głównymi przyczynami tego stanu rzeczy są – nieustanny wzrost produkcji obrazów we współczesnym świecie oraz postęp technologiczny, który dotyczy również sprzętu audiowizualnego. Ta wszechobecność przedstawień obrazowych, jak również rosnące możliwości wykorzystania aparatów fotograficznych i kamer wideo w procesie badawczym zaowocowały powstaniem nowej subdyscypliny, jaką jest socjologia wizualna. Można w związku z tym wręcz powiedzieć, że mamy obecnie do czynienia z pewnym zwrotem od socjologii opartej na słowie do socjologii opartej na obrazie, który będzie z pewnością coraz bardziej widoczny w pracach badawczych przedstawicieli nauk społecznych. To zainteresowanie dotyczy zarówno obrazów nieruchomych, jak i ruchomych. Wykorzystanie filmów oraz kamer filmowych, a później wideo, ma w socjologii długą, sięgającą początków XX wieku historię, którą w dużym skrócie można hasłowo przedstawić jako rozwój pól badawczych od socjologii filmu do filmu socjologicznego, nie rozumiejąc oczywiście tego przejścia w takim znaczeniu, że socjologia filmu stała się już niepotrzebna, ale że poszerzają się obszary zainteresowania socjologów analizujących filmy, używających kamer w swoich badaniach i wypowiadających się za pomocą ruchomych obrazów.

Gdyby spróbować określić możliwości oraz sposoby zastosowania i wykorzystania filmu w socjologii, to wymieniłbym dziesięć takich obszarów. Po pierwsze, nagrane filmy można traktować jako materiał zastany, który będzie wykorzystany do analiz socjologicznych. Tego rodzaju analizy, posługując się często metodą analizy treści, przeprowadzali już socjolodzy filmu, zaś obecnie można mówić o bardzo dynamicznym rozwoju różnych metod analizowania filmów w socjologii. Często używa się już w takich pracach specjalnych programów komputerowych, których liczba i dostępność na rynku w ostatnim czasie bardzo wzrosła. Także wzrasta ilość materiału filmowego

- od filmów fabularnych, przez dokumentalne, naukowe, programy telewizyjne, aż do nagrań prywatnych. Każde nagranie może stać się materiałem do analiz socjologicznych, jeśli tylko badacz uzna je za ważne dane naukowe. Po drugie, zapisy filmowe mogą być czynione specjalnie na potrzeby badań, kiedy to sam socjolog, bądź też inne osoby (na przykład osoby badane), na jego polecenie realizują nagranie. Później materiał ten może być wykorzystany na różne sposoby – nie tylko do analiz, ale także w celach ilustracyjnych, dydaktycznych czy do stworzenia osobnego dzieła po uprzednim montażu. Takie surowe zapisy filmowe mają dziś miejsce w cieszących się coraz większą popularnością badaniach *workplace studies* czy wideozwiedzeniu. Trzecią możliwością wykorzystania filmu w socjologii jest potraktowanie go jako osobnej wypowiedzi naukowej, która powstaje po odpowiedniej obróbce surowego materiału. Wypowiedź taką nazywamy filmem socjologicznym. Po czwarte, filmu można używać jako stymulatora w wywiadach pogłębionych. To, co tak bardzo rozpowszechniło się w socjologii pod nazwą wywiadu z wywołaniem fotograficznym (*photo-elicitation interview*), zaczyna być stosowane w połączeniu z filmami, które stają się pretekstem do podjęcia i kontynuowania rozmowy na uwidoczniony w nich temat.

Piąty sposób użycia filmu polega na wykorzystaniu go do celów dydaktycznych bądź ilustracyjnych. W taki sposób można używać każdej rejestracji filmowej podczas wykładów dla studentów czy innych wystąpień naukowych, jak również w tradycyjnych publikacjach papierowych (jako dodatek na płycie CD czy DVD albo też jako reprodukcje pojedynczych kadrów w tekście) lub też publikacjach online. Istnieje także specjalny rodzaj filmu, który nazywamy dydaktycznym, kierowany do widza na określonym poziomie edukacyjnym, jednak w socjologii jest on dość rzadkim zjawiskiem. Po szóste, film może stać się narzędziem interwencji społecznej, gdy za jego pomocą chcemy w jakiś sposób wpłynąć na rzeczywistość, np. zainicjować dyskusję na ważne społecznie tematy. Taką interwencyjną funkcję spełnia chociażby praktyka wideorzecznictwa, a także wideo uczestniczące. Siódmy sposób wykorzystania filmu i wideo to tworzenie archiwów i baz danych, na które mogą się składać pozyskane z różnych źródeł materiały, bądź też tworzone przez samych badaczy. Systematyczne zbieranie takich materiałów wydaje się być dziś ważnym zadaniem, gdyż z jednej strony lawinowo rośnie produkcja wszelkiego rodzaju nagrań filmowych i wideo, z drugiej zaś szata wizualna świata społecznego tak szybko się zmienia, że koniecznym jest jej utrwalanie w celach dalszych analiz – również tych porównawczych. Po ósme, w kontekście tworzenia i rozpowszechniania materiałów filmowych socjologa interesują praktyki okołofilmowe, a więc to, co dzieje się wokół samego filmowania i dystrybucji filmu, czyli np. w jaki sposób używa

się sprzętu filmowego albo też, jak wyglądają porady dotyczące kręcenia filmów i jak się z nich korzysta. Na tym obszarze pojawić się może wiele zagadnień, które mają jeden wspólny mianownik, a mianowicie to, że w centrum uwagi znajduje się nie film, ale wszystko to, co dzieje się wokół niego. Po dziewiąte, użycie kamery w badaniach socjologicznych może pełnić bardzo ważną rolę w pozyskiwaniu danych, gdyż filmowanie jest pewnym procesem społecznym i może on pomagać w uzyskaniu danych, które bez pojawienia się teźże kamery nie ujawniłyby się. Nie chodzi tutaj oczywiście o kreowanie sztucznych sytuacji, ale raczej o katalizowanie tego, co istnieje w ukryciu, a co bez katalizatora, jakim jest sprzęt nagrywający i obsługująca go osoba, bądź osoby, nie zostałyby odkryte. I wreszcie dziesiątą możliwością użycia filmu w socjologii jest tworzenie obrazów popularyzujących bądź promujących socjologię lub studia socjologiczne. Takie działania, mające chociażby na celu zachęcenie i przyciągnięcie potencjalnych studentów, są dziś, w epoce kultury obrazkowej, szczególnie ważne i sensowne.

Powyższe zagadnienia i obszary badawcze przewijać się będą w różnych miejscach niniejszej książki, która podejmuje podstawowy wątek, jakim jest refleksja nad możliwościami użycia filmu w nauce, a szczególnie zaś w socjologii, choć oczywiście w dzisiejszym, interdyscyplinarnym sposobie uprawiania nauki nie jest do końca możliwe wytyczenie ścisłych granic pomiędzy różnymi dyscyplinami. Z jednej strony interesować mnie zatem będą pytania dotyczące tego, co to znaczy, że film może być przydatny w nauce, w jaki sposób może stać się on narzędziem badań naukowych i jak stosować wobec niego kryteria naukowości. Z drugiej zaś strony pozycja ta ma również za zadanie stać się pewną formą podręcznika, w którym znalazłoby się systematyczne omówienie sposobów użycia filmów w socjologii, metod ich analiz oraz komunikowania wiedzy naukowej za pomocą tychże. Całość rozważań osadzona będzie w kontekście historycznym, jak również w powiązaniu z rozwojem tego zagadnienia na obszarze innych nauk – przede wszystkim zaś nauk społecznych.

I tak w pierwszym rozdziale zostaną przedstawione początki filmu, którego korzenie tkwią tak naprawdę w nauce. Protoplaści kina (Eadweard Muybridge, Étienne-Jules Marey) czy jego właściwi twórcy (bracia Louis i Auguste Lumière'owie) traktowali swoje urządzenia rejestrujące ruch jako przyrządy naukowe i chociaż dość szybko film stał się powszechną rozrywką, to jednak równolegle rozwijało się jego zastosowanie na różnych obszarach nauki – szczególnie zaś nauk przyrodniczych.

Drugi rozdział poświęcony będzie filmowi dokumentalnemu i jego ważnej roli, jaką ma, czy jaką może jeszcze spełnić, w socjologii. Z jednej strony ma on swój udział w kształtowaniu się samej socjologii, zaś z drugiej jest

pomocny w dydaktyce, a także jako czynnik inspirujący rozwój technik badawczych – szczególnie na obszarze socjologii wizualnej. Teoria filmu dokumentalnego i praktyka jego tworzenia mają również duże znaczenie dla filmu socjologicznego, który często korzysta z doświadczeń tego pierwszego.

W trzecim rozdziale chciałbym przedstawić pojęcie filmu naukowego, jego charakterystykę, typologię, definicje oraz kontekst instytucjonalny, w jakim się rozwijał. Koncepcje te mogą być bardzo pomocne w refleksji nad użyciem filmu w socjologii na różnych obszarach – badawczym, popularyzatorskim czy dydaktycznym.

Czwarty rozdział poświęcony został filmowi etnograficznemu, który stał się już uznaną w antropologii formą przekazywania wiedzy i ważnym elementem praktyki badawczej. Film etnograficzny ma istotne znaczenie dla socjologii, w szczególności zaś dla kształtującego się filmu socjologicznego. Problemy i dyskusje pojawiające się na obszarze filmu etnograficznego bardzo często dotyczą również socjologicznej praktyki wykorzystania filmów i socjologowie niejednokrotnie czerpią z dorobku teoretycznego i praktycznego antropologów posługujących się w swych badaniach kamerami.

W piątym rozdziale skupiam się na różnorodnych kwestiach związanych z użyciem filmu i wideo jako narzędzi badawczych w socjologii. Podejmuję tu zagadnienia dotyczące samego rozumienia pojęć filmu i wideo, kryteriów ich naukowego użycia, rodzajów danych filmowych i procesu ich pozyskiwania, poza tym przedstawiam prekursorów użycia filmu i wideo w badaniach socjologicznych oraz różne sposoby wykorzystania rejestracji w praktyce badawczej.

Szósty rozdział jest w całości poświęcony metodom analizy materiałów filmowych w socjologii. Metody te, których używa się zarówno do analiz materiałów zastanych, jak i tych wytworzonych przez badaczy, częściowo zostały przejęte z innych nauk, w dużej zaś mierze powstały na obszarze socjologii i cały czas się rozwijają.

W rozdziale siódmym przedstawiam charakterystykę filmu socjologicznego. Na początku omawiam różne sposoby jego rozumienia, a następnie ukazuję własną koncepcję wraz z całościową charakterystyką i próbą typologii. Prezentuję również podstawowe środki wyrazowe używane w filmie i możliwości ich wykorzystania w filmie socjologicznym. Przedstawiam także istotny problem, który często pojawia się w dyskusjach dotyczących użycia obrazów w socjologii, a mianowicie kwestię związków pomiędzy filmem socjologicznym a sztuką.

Rozdział ósmy poświęcony został analizie wywiadów eksperckich, które przeprowadziłem z osobami zajmującymi się filmem naukowym – czy to w praktyce realizującymi takie filmy, czy też zajmującymi się nimi w sensie

teoretycznym. Połowę z respondentów stanowili socjologowie, a pozostali reprezentowali inne obszary nauk społecznych, a także technicznych i przyrodniczych. Poruszane tematy dotyczyły możliwości i sposobów zastosowania filmu w nauce w ogóle, jak również na obszarze socjologii, oraz wykorzystania go w działalności dydaktycznej. Pojawiła się również refleksja nad różnymi instytucjami związanymi z filmem naukowym. W ostatnim rozdziale przedstawiam problemy etyczne i prawne, które pojawiają się przy okazji badań wizualnych z wykorzystaniem filmu.